
Democratie en rechtsstaat

Anti-discriminatie, democratie en legaliteit

De ongelukkige botsing tussen anti-discriminatiebepalingen uit de Nederlandse strafwet en de beginselen van de democratische rechtsstaat

door Jip Stam

‘Onder deze omstandigheden is de rechtbank van oordeel dat de door verdachte gebruikte term ‘Marokkanen’ verwijst naar de [...] kenmerken ‘afkomst’, ‘nationale afstamming’ en ‘etnische afstamming’. Daarmee is sprake van ‘ras’ in de zin van de artikelen 137c en 137d van het Wetboek van Strafrecht’. – Rechtbank Den Haag, 9 december 2016

Inleiding

Afgelopen maand is het hoger beroep in de beruchte ‘minder minder’-zaak tegen Geert Wilders begonnen. De rechtbank Den Haag veroordeelde de PVV-politicus op 9 december 2016 voor groepsbelediging (art. 137c

Sr.) en het aanzetten tot discriminatie (art. 137d Sr.) van Marokkanen. De bovenstaande overweging speelde daarbij een cruciale rol. Deze komt erop neer dat ‘Marokkanen’ in juridische zin kunnen worden opgevat als een ‘ras’, waarmee de uitspraken van Wilders tijdens een PVV-verkiezingsbijeenkomst in aanmerking kwamen voor strafbaarheid.

Sommige critici van Wilders’ veroordeling, waaronder de Leidse hoogleraar Paul Cliteur (2016, 49), stellen dat de rechter de onderhavige strafbepalingen onjuist heeft toegepast, en dat daardoor de klassieke idealen van democratie, vrije meningsuiting en tolerantie onder druk zijn komen te staan.¹ Voorts

zijn door verschillende auteurs kritische kanttekeningen geplaatst bij de verhouding tussen de inhoud en gangbare interpretatie van de artt. 137c en 137d Sr. enerzijds en het strafrechtelijk legaliteitsbeginsel (art. 16 Gw.) anderzijds (Groenhuijsen 1987, 22; Ellian 2013, 97, Cliteur 2016, 73, 79-81).²

Deze bezwaren liegen er niet om. De vrijheid van meningsuiting en het legaliteitsbeginsel vormen immers twee belangrijke fundamenten van de democratische rechtsstaat. Als deze fundamenten inderdaad onder vuur liggen, dan dient de strafrechtpraktijk rondom de hier besproken delicten aan een kritische analyse te worden onderworpen. In dit artikel zal daartoe een poging worden gedaan, op basis van de volgende centrale vraag: zijn de Nederlandse strafbepalingen die betrekking hebben op groepsbelediging en anti-discriminatie (artt. 137c en 137d Sr.), alsmede hun gangbare interpretatie door rechters, verenigbaar met de fundamenten van de democratische rechtsstaat, en meer in het bijzonder de vrijheid van meningsuiting (art. 7 Gw.) en het legaliteitsbeginsel (art. 16 Gw.)?

Democratie, vrijheid van meningsuiting en rechtsstaat

Om deze tweeledige vraag adequaat te kunnen beantwoorden, dient eerst het begrip ‘democratische rechtsstaat’ te worden verhelderd en in het bijzonder de plaats van de vrijheid van meningsuiting en het legaliteitsbeginsel binnen dit begrip. Hoewel ‘democratie’ en ‘rechtsstaat’ onafhankelijk

van elkaar kunnen worden beschouwd, zal hieronder een poging worden ondernomen de samenhang tussen democratie, de vrijheid van meningsuiting en de rechtsstaat inzichtelijk te maken.

Allereerst wenden we ons tot het begrip ‘democratie’. De *Van Dale* hanteert daarvoor de volgende definitie: ‘een staatsvorm waarin het volk (door vertegenwoordigers) zichzelf regeert en vrijelijk zijn meningen en wensen kan uiten.’³ De politicoloog J.L. Stassen (1971, 59) legde democratie ietwat formeler uit als ‘een institutionele regeling om tot politieke besluitvorming te komen, waarbij individuen het politieke leiderschap verkrijgen door middel van een concurrentiestrijd om de stemmen der burgers’. Wat opvalt aan de eerste definitie is dat democratie en de vrijheid van meningsuiting nadrukkelijk aan elkaar worden gekoppeld. Waarom zou dat zijn?

Volgens rechtsfilosoof Bastiaan Rijpkema heeft dit alles te maken met de concurrentiestrijd uit de tweede definitie. Hij beargumenteert dat de centrale institutionele aspecten van vertegenwoordigende democratie, namelijk algemene, geheime en periodieke verkiezingen op basis van algemeen kiesrecht (politieke evaluatie) en vrije concurrentie tussen verschillende personen en partijen (politieke concurrentie), ‘zonder de vrije presentatie van en discussie over voorstellen’ niet tot hun recht kunnen komen (Rijpkema 2015, 170-171). De bevolking moet in staat zijn om kennis te nemen van alle mogelijke

beleidsalternatieven, zodat een weloverwogen, rationeel en legitiem besluit kan worden genomen. Vrijheid van meningsuiting is daarbij een ‘onmisbare schakel’ (ibid., 170).

Vervolgens rijst de vraag *hoe groot* deze vrijheid moet zijn. Waar liggen idealiter de grenzen? Naar de opvatting van de bekende liberale filosoof J.S. Mill (1806-1873) dienen deze zeer ruim te worden getrokken, omdat niemand een absolute aanspraak op de waarheid kan maken: ‘ten eerste is het mogelijk dat een mening waaraan men het zwijgen oplegt toch waar is, hoe zeker wij ook van onszelf zijn. Als wij dit ontkennen, matigen wij ons aan dat wij onfeilbaar zijn. Ten tweede is het mogelijk een onderdrukte opvatting, ook al is zij onjuist, toch een element van waarheid bevat’ (Mill 1978, 98). Een zo ruim mogelijke uitingsvrijheid bedient volgens Mill de noodzakelijke pluriformiteit en onbepaaldheid in het proces van ‘waarheidsvinding.’⁴ Daarmee bepleitte hij een opvatting van tolerantie die strookt met die van de Franse Verlichtingsdenker Voltaire (Cliteur 2016, 61, vtn. 219).

Claude Lefort (1924-2010) contrasteerde deze grondhouding treffend met de praktijk in totalitaire regimes, waarbij juist het (hardhandig) opdringen van bepaalde opvattingen centraal staat (Lefort 1992, 73-113). Het is op dit punt waar het belang van de rechtsstaat als aanvulling op de democratie manifest wordt. De essentie van een rechtsstaat is namelijk dat het recht bepaalde begrenzings oplegt aan de macht van de staat, ter voorko-

ming van machtsmisbruik en onderdrukking (Cliteur & Ellian 2016, 59). Met name de rechtsbeschermende functie van grondrechten neemt daarbij een centrale plaats in (Jörg et al. 2012, 27). In het geval van de vrijheid van meningsuiting betekent dit dat de staat garandeert dat ‘niemand [...] voorafgaand verlot nodig [heeft] om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren’ (art. 7 Gw.).⁵

Daarmee is overigens niet gezegd dat de rechtsstaat geen beperkingen aan grondwettelijke vrijheden kan stellen. Integendeel. In een liberale staat vormen beperkende regels juist het concrete kader waarbinnen de vrijheid van burgers en de bescherming daarvan gestalte krijgt. De cruciale vraag is daarom niet zozeer of, als wel onder welke voorwaarden de rechtsstaat de (grond)rechten van burgers mag beperken (Cliteur & Ellian 2016, 63). De Britse Verlichtingsdenker John Locke (1632-1704) wist hierop een uiterst helder antwoord te formuleren: ‘all the power the Government has [...] ought to be exercised by established and promulgated Laws: that both the People may know their Duty, and be safe and secure within the limits of the Law, and the Rulers too kept within their due bounds’ (Locke 2014[1689], 360). In ons wettenstelsel vinden we dit criterium nog steeds terug in art. 1 Gw. en art. 1. lid 1 Sr.: ‘geen feit is strafbaar dan uit kracht van een daaraan voorafgegane wettelijke strafbepaling’ – ook wel bekend als het legaliteitsbeginsel (Cliteur & Ellian 2016, 63).

In het verlengde daarvan ligt het vereiste dat de delictsomschrijvingen in de strafwet, ondanks hun algemene karakter, zo duidelijk en precies mogelijk dienen te worden geformuleerd, zodat iedere burger van te voren adequaat kan inschatten wat de concrete grenzen van zijn vrijheid zijn. Dit heet ook wel het *lex certa*-beginsel. Gewapend met dit bepaaldheids criterium vormt het legaliteitsbeginsel de basis voor rechtszekerheid, hetgeen als één van decentrale doelstellingen van de rechtsstaat moet worden gezien (Cliteur & Ellian 2016, 63).

Tot zover is de samenhang tussen de begrippen democratie, vrijheid van meningsuiting, en rechtsstaat voldoende inzichtelijk gemaakt. Alles bijeengenomen kan deze paragraaf worden besloten met de vaststelling dat een (representatieve) democratie pas tot haar recht komt als het grondrecht op vrije meningsuiting is gewaarborgd en dat deze waarborging slechts adequaat is in een rechtsstatelijke inbedding die hecht aan de letter en geest van het (strafrechtelijk) legaliteitsbeginsel.

De inhoud en toepassing van de artikelen 137c en 137d Sr.

Voordat de vraag aan de orde komt of de waarborgen die de democratische rechtsstaat biedt ten aanzien van vrije meningsuiting verenigbaar zijn met de anti-discriminatiebepalingen in onze strafwet, zal hieronder eerst op de concrete inhoud en gangbare toepassing van deze bepalingen worden ingegaan.

Het gaat om de artt. 137c en 137d Sr. waarin respectievelijk het ‘beledigend uitlaten over een groep mensen’ en het ‘aanzetten tot haat of discriminatie van mensen’ en ‘gewelddadig optreden tegen persoon of goed van mensen’ strafbaar is gesteld. Wat allereerst aan deze bepalingen opvalt is dat deze naast een algemeen discriminatieverbod een opsomming bevatten van concrete groepskenmerken waarop het verbod van toepassing is, te weten ‘ras’, ‘godsdienst of levensovertuiging’, ‘geslacht’, ‘hetero- of homoseksuele gerichtheid’ en ‘lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap’.

Deze opsomming kan in beginsel als uitputtend worden beschouwd, aangezien hieraan niet de woorden ‘of op welke grond dan ook’ zijn toegevoegd, zoals dat bij het algemene discriminatieverbod uit art. 1 Gw. wel het geval is (zie ook Cliteur 2016, 72). Minister Polak heeft deze beperkte reikwijdte van de artt. 137c en 137d Sr. bij de formele behandeling daarvan in 1970 nog uitdrukkelijk bevestigd.⁶ Nochtans wordt in Art. 1 van het Verdrag van New York (1965), dat de directe aanleiding was om de onderhavige strafbepalingen in het leven te roepen, duidelijk vermeld dat met ‘rassendiscriminatie’ ook discriminatie op grond van ‘huidskleur’, ‘afkomst’ of ‘nationale of etnische afstamming’ moet worden verstaan.⁷ De Nederlandse wetgever heeft, blijkens zijn Memorie van Toelichting, deze ruime interpretatie uit het verdrag overgenomen.⁸ Dit geldt ook voor de Hoge Raad, die in 1976 oordeelde dat ten aanzien het begrip ‘ras’ inderdaad de

invulling uit het Verdrag van New York moet worden gehanteerd.⁹

Daarmee is het uitputtende karakter van de opsomming van beschermde categorieën dus weer gerelativeerd. Ten gevolge van deze beslissing werd extensieve interpretatie¹⁰ van het begrip ‘ras’ namelijk juridisch onderbouwd. Ongetwijfeld was dit de voornaamste aanleiding voor de Tilburgse hoogleraar Marc Groenhuijsen om in 1987 te waarschuwen voor de ‘dwaze consequentie dat we allerlei maatschappelijke minderheidsgroepen tot ‘ras’ in de zin van strafwet zouden gaan bestempelen’ (Groenhuijsen 1987, 22).

Uit de jurisprudentie die sindsdien uit de artt. 137c en 137d Sr. is voortgekomen, blijkt dat Groenhuijsen een terecht punt maakte. Zo werd eind jaren negentig de politicus Hans Janmaat veroordeeld vanwege het ‘aanzetten tot discriminatie van mensen, te weten buitenlanders, wegens hun ras’. Zijn uitspraak ‘Wij schaffen, zodra wij de mogelijkheid en de macht hebben, de multiculturele samenleving af’ in combinatie met leuzen als ‘Nederland voor de Nederlanders’ en ‘eigen volk eerst’ vormde daarvoor voldoende bewijs.¹¹ Daarbij overwoog de rechter onder meer dat de verdachte – hoewel hij dit niet letterlijk had gezegd – opriep tot de ‘verwijdering van etnische minderheden uit de Nederlandse samenleving’.¹²

In het vonnis tegen Geert Wilders heeft de rechter de uitspraak ‘willen jullie [...] meer of minder Marokkanen’ op een vergelijkbare

manier geïnterpreteerd. Met ‘Marokkanen’ duidde Wilders, zo oordeelde de rechtbank, ‘op personen die een binding hebben met een nationale staat of grondgebied’ en dus op ‘ras’ in zin van de artt. 137c en 137d Sr. Daarbij overwoog de rechter dat het ‘duidelijk is dat de juridische betekenis van het begrip ‘ras’ veel ruimer is dan [...] in het Nederlandse spraakgebruik en de wetenschap’.¹³ Bovendien was de rechter van mening dat Marokkanen in de visie van de Wilders ‘minderwaardig’ zijn en dat hun groep ‘in omvang moet slinken’.¹⁴

Is de democratische rechtsstaat in het geding?

Tot zover de korte weergave van de artt. 137c en 137d Sr. en de daaruit voortgekomen jurisprudentie. Nu dient de vraag zich aan of deze weergave aanleiding geeft tot zorg over de beginselen van de democratische rechtsstaat zoals die in de eerste paragraaf zijn uitgelegd. Het antwoord daarop is overduidelijk positief, en wel om drie redenen.

Ten eerste is de interpretatie die de rechter toekent aan het begrip ‘ras’ moeilijk verenigbaar met de letter en geest van het legaliteitsbeginsel. Hoewel de rechter zowel in de zaak tegen Janmaat als Wilders braaf de (extensieve) interpretatie van de wetgever en de Hoge Raad ten aanzien van dit begrip heeft overgenomen, is daarmee duidelijk aan het *lex certa*-beginsel getornd. Achter het begrip ‘ras’, dat in zowel wetenschappelijke als taalkundige zin – zo gaf de rechter in de Wilders-zaak toe – niet noodzakelijk iets met

nationaliteit of etnische afkomst te maken heeft, blijken namelijk allerlei extra categorieën schuil te (kunnen) gaan die – ondanks het ontbreken daarvan in de wet – feitelijk gelden als wettelijke criteria. Daarmee voldoen de artikelen niet langer aan het vereiste dat wetten ‘established and promulgated’ moeten zijn.¹⁵

Aangezien het legaliteitsbeginsel en het daaruit voortvloeiende *lex certa*-beginsel slechts betrekking hebben op *wettelijke* bepalingen en niet op *verdragen*, is de extensieve interpretatie die op de onderhavige artikelen herhaaldelijk is toegepast uiterst discutabel. Cliteur merkt in dit kader terecht op dat als de wetgever ook de begrippen ‘afkomst’, ‘nationaliteit’ of ‘etnische afstamming’ onder deze bepalingen had willen laten vallen, hij deze daadwerkelijk in de uitputtende opsomming had moeten opnemen (Cliteur 2016, 73). Dat dit niet is gebeurd en er dientengevolge een onvoldoende doordacht wetsproduct is afgeleverd, mag vervolgens niet, met inachtneming van het *lex certa*-beginsel, op de burger worden afgewenteld (Groenhuijsen 1987, 22,23). De bedoeling van dit beginsel was immers de kaders van de burgerlijke vrijheid te verduidelijken ten behoeve van rechtszekerheid – niet om de burger in verwarring te brengen of te verrassen met buitenwettelijke begrippen.

Het tweede bezwaar is dat de rechter door de formulering van de onderhavige strafbepalingen, evenals de verdragsrechtelijke interpretatie daarvan, wordt aangezet tot het

vellen van een oordeel over (heikele) politieke vraagstukken, zoals de betekenis en de wenselijkheid van de multiculturele samenleving en hoe die samenleving moet omgaan met Marokkaanse (jeugd)criminaliteit. Dit punt heeft vooral betrekking op de bestanddelen ‘beledigend uitlaten over een groep’, en het ‘aanzetten tot haat of discriminatie’. In zowel de zaak tegen Janmaat als Wilders hebben deze formuleringen de rechter bewogen om ronduit te speculeren over de bedoelingen achter de gewraakte uitspraken, zoals de uitleg dat Wilders Marokkanen beschouwt als ‘minderwaardige’¹⁶ mensen of dat Janmaat etnische minderheden uit de Nederlandse samenleving wilde ‘verwijderen’.¹⁷ Niet alleen kan de rechter dit onmogelijk bewijzen, ook schendt hij, door er een moreel oordeel over te vellen, de fundamentele onbepaaldheid van het democratische debat. Dit kan het vertrouwen van het publiek in de onpartijdigheid van de rechtelijke macht grote schade berokkenen – zeker wanneer het politieke kwesties betreft waar de meningen nogal verdeeld over zijn.

Dit leidt ons naar het derde probleem, namelijk de contraproductieve uitwerking van de artt. 137c en 137d Sr. op het democratische debat. De functie van de vrijheid van meningsuiting is namelijk – zoals volgt uit de eerste paragraaf – om de maatschappelijke tegenstellingen en meningsverschillen binnen dit debat zoveel mogelijk aan het licht te brengen ten behoeve van het proces van waarheidsvinding.¹⁸ De tolerantie die daarvoor de noodzakelijke voorwaarde is, houdt

concreet in dat controversiële voorstellen zoals het ‘afschaffen van de multiculturele samenleving’ of het toelaten van ‘minder Marokkanen’ in Nederland, moeten worden gedoogd – hoe verwerpelijk men deze meningen ook vindt.¹⁹ Dat de rechtbank daarvoor is teruggeschrokken uit vrees voor ‘stemmingmakerij’²⁰ of ‘verdere polarisatie’,²¹ geeft blijk van de afwijzing van dit tolerantiebeprijp. Dat de rechter desalniettemin opmerkt dat de vrijheid van meningsuiting ‘één van de essentiële elementen van de democratische rechtsstaat’ is, doet aan deze vaststelling niets af.²²

Alles bijeengenomen kan uit de jurisprudentie worden opgemaakt dat zowel de formulering als de gangbare toepassing van de artt. 137c en 137d leidt tot een onwenselijke beperking van de vrijheid van meningsuiting, waardoor de uitwisseling van ideeën die onontbeerlijk is voor het functioneren van de democratie, onnodig wordt gefrustreerd. Bovendien bedient de rechter zich daarbij van extensieve interpretatie van het onduidelijke en controversiële begrip ‘ras’, hetgeen de rechtszekerheid van burgers beslist niet ten goede komt en waardoor de noodzakelijke kaders van de vrijheid onder druk worden gezet.

Conclusie

Een liberale democratie kan uitsluitend tot zijn recht komen als de vrijheid van meningsuiting (art. 7 Gw.) is gewaarborgd en wanneer deze waarborging een rechtsstatelijke inbedding kent die hecht aan de letter en

geest van het legaliteitsbeginsel (art. 16 Gw.). Met andere woorden: zonder vrijheid van meningsuiting geen democratie, en zonder rechtsstatelijke waarborgen (legaliteitsbeginsel) geen vrijheid van meningsuiting. Wordt aan het legaliteitsbeginsel getornd, dan verliest de rechtsstaat zijn vrijheid scheppende werking.

Dit is precies wat er bij de toepassing van de artt. 137c en 137d uit de Nederlandse strafwet mis gaat. Ten eerste komt dit doordat de wetgever aan het begrip ‘ras’ verschillende buitenwettelijke interpretaties heeft toegeschreven. Als gevolg daarvan konden termen als ‘Marokkanen’ en ‘buitenlanders’ door de rechter als ‘ras’ worden bestempeld, hetgeen indruist tegen het lex certa-beginsel en om die reden de rechtszekerheid van burgers omtrent de vrijheid van meningsuiting heeft aangetast. Zowel de wetgever als de rechter hebben daardoor de noodzakelijke openheid en onbepaaldheid van het democratische debat indirect beïnvloed.

Om dit euvel te verhelpen dienen de anti-discriminatiebepalingen in de strafwet zo spoedig mogelijk te worden herzien; een verantwoordelijkheid die primair bij de wetgever ligt. Daarbij zou eerst en vooral de extensieve interpretatie van de beschermde categorieën binnen de artt. 137c en 137d Sr. moeten worden vermeden. Daarnaast dient de wetgever te overwegen om de grens van strafbaarheid te beperken tot het ‘aanzetten tot gewelddadig optreden’. Daarmee zou de rechter minder snel in een bewijstechnische

(en politieke) slangenkuil terecht kunnen komen dan nu het geval is.

Helaas lijkt een meerderheid van de Tweede Kamer voorlopig niets voor dergelijke aanpassingen te voelen. Integendeel. De nieuwe regeringscoalitie beoogt zelfs een verdubbeling van de strafmaat in art. 137d Sr. door te voeren.²³ Dat betekent dat de bescherming van de vrijheid van meningsuiting en het democratische debat voorlopig afhangt van de wijsheid van de rechter. Of dat een troosten-de gedachte is, zal de tijd moeten leren.

Drs. J. Stam is politicoloog, student rechtsfilosofie aan de Universiteit Leiden en deeltijd-medewerker communicatie bij de Telders-Stichting.

Literatuurlijst

- Cliteur, P.B., *Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders*. Amsterdam, 2015.
- Cliteur, P.B. en A. Ellian, *Legaliteit en legitimiteit*. Leiden, 2016.
- Ellian, A., ‘Op de grens van vrijheid: ketterij in de vrije samenleving’, in: A. Ellian, G. Molier en T. Zwart (red.), *Mag ik dit zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting*. Amsterdam, 2013.
- Groenhuijsen, M.S., *Strafen wet* (oratie). Gouda: Arnhem, 1987.
- Jörg, N., C. Kelk & A.H. Klip, *Strafrecht met mate. 12e druk*. Deventer, 2012.
- Lefort, C., ‘Rechten van de mens en politiek’, in: *Het demoratische tekort. Over noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie*. Meppel/Amsterdam, 1992.
- Locke, J., *Two Treatises of Government*. Cambridge, 2014.
- Mill, J.S., *Over vrijheid*, F.L. van Holthoorn (red.), Amsterdam, 1978 [1859].
- Rijkema, B.R., *Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie*, Amsterdam, 2015.
- Stassen, J.L., *Over democratie*. Rotterdam, 1971.

-
1. Zie daarnaast bijvoorbeeld S. Wynia, ‘Uitspraak Wilders lijkt salomonsoordeel maar ondermijnt de democratie’, Elsevier.nl d.d. 10-12-2016
 2. Deze kritiek roept vraag op of het in deze zaak inderdaad ging om, zoals de rechter beweerde, ‘uitlatingen die van meet af aan niet werden beschermd door de vrijheid van meningsuiting’ (zie de Uitspraak in de tweede strafzaak tegen Geert Wilders. ECLI:NL:RBDHA:2016:15014. Inleiding).
 3. Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal. Dertiende herziene uitgave*. Utrecht: Van Dale Lexicografie. 1999. 709
 4. Op de vraag of welke eigenschappen deze ‘waarheid’ precies heeft zal ik hier niet ingaan. Aangenomen wordt dat een het proces voorafgaand aan een collectieve besluitvorming gebaat

is bij een breed mogelijk palet aan ideeën, opvattingen en invalshoeken.

5. Zie ter illustratie nogmaals de redenering van Rijpkema (2015, 170): ‘Zonder vrije representatie van en discussie over voorstellen is zelfbestuur door middel van zelfcorrectie een illusie. Vrije meningsuiting dient te worden toegevoegd aan de kernelementen van democratie’.

6. Handelingen II, 1969-1970, blz. 4349. Minister Polak stelde: ‘[...] als men groepen op andere punten dan ras, geloof of levensovertuiging kwetst, dan zal men niet strafbaar zijn. Al is het moreel afkeurenswaardig men zal heel wat kwaads kunnen zeggen ook van deze drie groepen zonder in aanraking te komen met de strafrechter’.

7. Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie (1965). Zie http://wetten.overheid.nl/BW-BV0002911/1972-01-09#Verdrag_2 voor de volledige tekst.

8. Tweede Kamer, Memorie van Toelichting 1967-1968. Kamerstuknummer 9724, ondernummer 3.

9. Zie NJ 1976, 551.

10. Met extensieve interpretatie wordt bedoeld: een interpretatie die het begrip waarop het betrekking heeft zodanig oprekt dat daaronder ook andere betekenissen dan het oorspronkelijke begrip (kunnen) vallen.

11. Zie ECLI:NL:HR:1999:ZD1538. p.2-3

12. Ibid. p.2

13. ECLI:NL:RBDHA:2016:15014. Paragraaf 5.4.2.

14. Ibid. Paragraaf 5.4.3.

15. Zie opnieuw de opmerking van John Locke in paragraaf 1

16. ECLI:NL:RBDHA:2016:15014. Paragraaf 5.4.3.

17. Zie voetnoot 25. Dit punt wordt overigens ook helder verwoord door Cliteur: ‘Er is echter niets dat erop wijst dat Wilders dat heeft bedoeld, of dat in allee redelijkheid zijn woorden als zodanig zouden, kunnen, of moeten, worden opgevat’. Hij vervolgt: ‘De meest redelijke uitleg die men aan de bewoordingen van Wilders kan geven, wanneer men alleen zou letten op wat tijdens de gewraakte bijeenkomst is gezegd, is dat zijn uitgesproken wens betrekking heeft op Marokkanen die zich *nog* niet in Nederland bevinden’. Zie Cliteur, *P.B., Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders* (2016). 74

18. Zie opnieuw de verwijzing naar J.S. Mill in de eerste paragraaf.

19. Zie opnieuw de verwijzing naar Voltaire in de eerste paragraaf.

19. ECLI:NL:HR:1999:ZD1538. 3

20. ECLI:NL:RBDHA:2016:15014. Paragraaf 8.3

21. Zowel in het arrest tegen Janmaat (ECLI:NL:HR:1999:ZD1538. 2) als Wilders (ECLI:NL:RBDHA:2016:15014. Inleiding) stelt de rechtbank voorop dat de vrijheid van meningsuiting (art.7 Gw. en artikel 10 EVRM) geldt als een van de (essentiële) fundamentele van de democratische samenleving.

23. Zie VVD, CDA, D66 & ChristenUnie. ‘Vertrouwen in de toekomst; Regeerakkoord 2017-2021’. 5. Te lezen via <https://www.kabinetsformatie2017.nl/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-vertrouwen-in-de-toekomst>.